Українська мова

Ukrainian language

ISSN: 2411-6181(on-line); ISSN: 2311-9896 (print)
Current issues of social studies and history of medicine. Joint Ukrainian-Romanian scientific journal, 2018, №:3 (19), P. 14-17
***UDK** 811.161.2'373.614*
***DOI** 10.24061/2411-6181.3.2018.49*

АВТЕНТИЧНА ПОЗИЦІЯ ГРАМАТИКИ «АДЕЛЬФОТЕС»: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Світлана ПОЛЮГА,
ВНЗ «Український католицький університет», Львів (Україна)
polyuhasv@ucu.edu.ua

THE GENUINE POSITION OF GRAMMAR «ADELFOTES»: CHALLENGES AND PROSPECTS

Svitlana POLYUHA,
Higher Educational Establishment «Ukrainian Catholic University», Lviv (Ukraine)
ORCID ID 0000-0003-3939-9285

Светлана Полюга. Аутентичная позиция грамматики «Адельфотес»: вызовы и перспективы. В статье анализируется структура, семантика и словообразование ранней грамматической терминологии как отображение духовных культурных ценностей собственного этноса, а также определяет попытки и способы авторов «Грамматики» сформировать отечественную научную традицию дефиниций частей речи и их категорий. **Цель исследования** заключается в комплексном исследовании структуры терминов, закономерностей их создания, изучения системных отношений между единицами терминологической лексики. **Методы иссследования** детерминированы его целью и задачами. Для этого использованы методы *описательный научный, сравнительно-исторический и сопоставимый*. **Выводы. Предлагаемое исследование** свидетельствует о проявлении достаточной самостоятельности в описании грамматических категорий староукраинского литературного языка и в стремлении определить именно те из них, которые ей свойственны, выявить формы, в которых они реализовались.

***Ключевые слова**: лингвокультурология, теория частей речи, научная традиция, дефиниция термина, терминосистема, рецепция греко-римской грамматической науки.*

Вступ. Термінотворення на різних етапах розвитку суспільства відображає запозичення з інших мов, відповідно до певних історичних умов. Особливо поширеними вважаються запозичення (лексики чи словотвірних моделей) із грецької та латинської мов. У різних наукових сферах чи сферах побуту такі терміни виникали часто у змішаному вигляді (поєднуючи водночас і грецькі, і латинські варіанти). Особливо продуктивним є такий шлях утворення термінів, коли цілі слова чи їх частини запозичуються в інших наукових сферах, часто набуваючи при цьому нового значення. Отже, термін – це слово, яке у всіх своїх значеннях чи в частині значень виражає спеціальне поняття науки, техніки, виробництва і функціонує переважно у спеціальній сфері.

Термінологічна лексика як сукупність термінів певної галузі знань представлена у науці двома групами:

– власне терміни, що як вузькоспеціальні одиниці, функціонують переважно у спеціальній сфері;

– лексичні одиниці, які умовно можна назвати «загальними термінами» і які функціонують здебільшого у спеціальній сфері у ролі термінів, а у неспеціальній – як загальновживані слова.

Історіографічний огляд. Частини мови належать до єдиної лексико-граматичної системи, одиниці якої об'єднуються та розмежовуються згідно з властивими їм комплексами граматичних, а точніше, морфологічних категорій. Прийнято вважати, що основні поняття, випрацювані у традиційному мовознавстві на матеріалі індоєвропейських мов, сприймаються і в інших мовах. Однак назви частин мови у різних мовах набувають різних ознак, і, зрештою, опис кожної мови має власну національну традицію опису, котра, проте, не суперечить греко-римському зразку.

Думки про принципи віднесення слів до різних частин мови, про кількість частин мови, про критерії їх класифікації висловлювали вчені-мовознавці: О. Шахматов, І. Кучеренко, О. Потебня, Л. Щерба, В. Виноградов[1]. У розумінні І. Вихованця частини мови – це найбільші морфологічні класи слів, які характеризуються за чотирма ознаками: «узагальненим граматичним значенням, відокремленим від конкретних лексичних значень слів; структурою морфологічних категорій; системою форм словозміни або її відсутністю; спільністю синтаксичних функцій»[2]. Однак він надає перевагу ієрархічному розподілу ролей між критеріями класифікації, провідним серед яких вважає семантичний, завдяки якому формуються синтаксичні та морфологічні ознаки слів. Поряд із загальновизнаними семантичним, синтаксичним та морфологічним критеріями існує ще й словотвірний, відображений у специфічних для окремих частин мови словотвірних афіксах.

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні структури термінів, закономірностей їх творення, вивчення системних відношень між одиницями термінологічної лексики та становлення української граматичної терміносистеми в аспекті сучасного національного термінотворення крізь призму античної рецепції. Сьогодні у лінгвістиці існує багато гіпотез щодо визначення і функціонування термінів різних галузей науки. Дефініція терміна, на думку мовознавців XXI ст., повинна бути короткою і вичерпною. У тлумаченні терміна потрібно насамперед вказувати його функціональне призначення,

[1] Kucherenko I. K. Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy: morfolohiia [Theoretical issues of grammar of the Ukrainian language], Vinnytsia : Podillia-2000, 2003, 463 p. [in Ukrainian].

[2] Vykhovanets I. R. Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy : akademichna hramatyka ukrainskoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language: Academic grammar of the Ukrainian language], K. : Pulsary, 2004, P. 125 [in Ukrainian].

а всі ознаки та властивості можна назвати та пояснити в тексті-тлумаченні[3].

Актуальність теми зумовлена необхідністю осмислення рецепції доробку греко-римської граматичної науки у становленні української морфологічної термінології та з'ясування ролі античної граматичної науки в розвитку національних особливостей термінотворення.

Методи дослідження. Для характеристики екстралінгвальних чинників розвитку українського мовознавства застосовано *описовий науковий метод*, з метою з'ясування походження термінологічних лексем, історичних змін у їх семантичній структурі – *порівняльно-історичний*, для визначення взаємозв'язків між найменуваннями частин мови у добу античності та в період становлення української граматичної науки, шляхів калькування тощо – *зіставний*.

Термін *частини мови,* як і його латинський відповідник *partes orationis,* є дослівним перекладом давньогрецького терміна *μέρη τοῦ λόγου*. Сьогодні неможливо чітко визначити, коли ж остаточно сформувалася теорія частин мови. Інтерпретація вчення про частини мови розпочалася від Платона і включала додавання певних акцентів, продиктованих потребами суспільства та науки відповідного періоду, а також мови, на основі якої проводилися дослідження. Однак лише у часи олександрійської школи філологи розпочали вивчати частини мови з інших позицій, аніж Платон та Аристотель чи стоїки: вони виділили та описали ті частини мови, якими оперуємо і ми сьогодні. Усі наступні покоління вчених розвивали і поглиблювали античну теорію, додаючи певні поправки чи зміни.

Частини мови – це обов'язкові складові граматичного ладу будь-якої мови, в якій слова змінюються, сполучаються з іншими лексемами у потоці мовлення і залежно від цих властивостей їх виділяють із мовлення та ділять на класи. Частини мови є релевантними в однаковому відношенні до граматичного і лексичного опису мови. Для граматики частиномовна теорія є основою, бо всі граматики побудовані як опис частин мови за їхніми морфологічними, частіше словозмінними, ознаками[4].

Сукупність та послідовне застосування різних критеріїв класифікації частин мови дає змогу виділити найбільші класи слів: іменник, дієслово, прикметник і прислівник. Грецькій, а згодом і європейській граматичній концепції притаманні аналіз, членування цілого на частини, що відповідало принципу вивчення будови мови, який відокремлював мовознавство від риторики.

Вітчизняне граматичне вчення на кожному етапі розвитку становить певний конгломерат різноаспектних філологічних знань, понять та термінів. Зміст частин граматики у ранніх працях переважно не відповідає їх назвам, бо поряд із морфологією містяться відомості про словотвір і лексикологію; синтаксис також включає елементи лексикології, стилістики, риторики, тобто до складу української граматичної терміносистеми того часу входять терміни фонетики, орфографії, морфології, морфеміки, словотвору, синтаксису та інших філологічних дисциплін.

Беззаперечним є той факт, що греко-латинські граматичні терміни при створенні української граматичної термінології були своєрідним «прообразом». Греко-латинська граматична традиція, відображена у «Граматиці грецько-церковнослов'янській», якій слідували і Л. Зизаній, і М. Смотрицький була основним засобом теоретичного опису староукраїнської літературної мови і нової української літературної мови, що почала формуватися в першій половині XIX ст.

Простеження шляхів випрацювання, становлення й кодифікації термінологічних найменувань основних понять морфології дає підстави виявити певні закономірності їх розвитку та з'ясувати динаміку кількісних і якісних змін української морфологічної термінопідсистеми.

Українська граматична теорія значною мірою зазнала впливу греко-латинського канону граматичного опису.

За античною традицією, у першій українській граматиці було прийнято розрізняти вісім частин мови, а назви граматичних категорій часто виникали шляхом калькування відповідних латинських акциденцій. Автори повністю наслідують античну традицію і не виокремлюють іменника, прикметника, числівника, займенника, хоч уже дають певну характеристику кожного з них і розуміють відмінності між ними. Назви іменних частин мови є дослівним перекладом здебільшого грецьких термінів на старослов'янський лад, аніж їхніх латинських відповідників (наприклад, *налагаемое* чи *имя прилагательное* – від гр. *ἐπίθετον – прикладений*). Про це свідчить також велика кількість родів та виокремлення двоїни.

На спробу формування власної наукової традиції у дефініції дієслова, автори «Адельфотес» замінили південнослов'янський термін на означення дієслова іншим церковнослов'янським словом *глаго́лъ* (гр. ῥήμα, лат. verbum)[5] оскільки іменник *рѢчь* (річ) в українській мові XVI ст. мав уже кілька значень («річ, справа, мова»). Становлення граматичних терміноназв категорій українського дієслова супроводжувалося досить суперечливими тенденціями. З одного боку, відомості з перших староукраїнських граматик свідчать про пряме слідування античній традиції (велика кількість часів, способів, невизначеність поняття виду та інфінітива серед дієслівних категорій). З іншого, термін *вид* на позначення хоч і не граматичної категорії, а словотвірної будови дієслова сприяв подальшому створенню поняття доконаного та недоконаного видів, зменшивши тим самим велику кількість часів дієслова.

Проте корінь попереднього терміна *рѢчь* зберігся в незміненому *нарѢчіє*. Придієслівна функція прислівника сприяла перекладу його латинської назви першими староукраїнськими граматиками терміном *нарѢчіє* (так як латинське *verbum* у старослов'янському трактуванні мало значення *слово*). Лексема *adverbium* у латинській мові має лише граматичне значення, утворена за допомогою префікса *ad-* та іменника *verbum*, тобто термін adverbium є словотвірною калькою з грецького ἐπίρρημα (ἐπι+ρημα), де префікс ἐπι має значення на, над[6].

До системи частин мови автори «Адельфотес» за-

[3] Ukrainska mova : entsyklopediia [Ukrainian language: Encyclopedia], redkol. : V. M. Rusanivskyi, O. O. Taranenko, K. : Ukr. entsyklopediia, 2000, 752 p. [in Ukrainian].

[4] Lukyn O. V. K obosnovanyiam obshchykh y typolohycheskykh problem teoryy chastei rechy [On the grounds of general and typological problems of the theory of parts of speech], M. : Academia, 2003, 228 p. [in Russian].

[5] Adelphotes : die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische. Grammatik. Lviv-Lemberg, 1591 (das Faksimile erweiterte Aufl.), München : Sagner, 1988, 226 p. [in Greek and Old Ukrainian].

[6] Grammatici Latini. Ed. H. Keil, Lipsiae, 1857–1880 [in Latin].

раховували *дієприкметник* і ця традиція зберігалася аж до XX ст., лише після виокремлення *вигуку* і *частки* українська теорія частин мови набула десятикомпонентного членування. Для позначення поняття дієприкметника перші староукраїнські граматисти вживають лексему *причáстіе*[7]. Античні називають дієприкметник терміном *μετοχή* (*участь, співучасть* – від дієслова *μετέχω* – брати участь). Термін *participium* на позначення дієприкметника (*причетність, участь* – від *particeps – причетний*) називає Присціан, наголошуючи, що він вказує на розміщення цієї частини мови між іменем та дієсловом та її причетність до них обох[8]. Далі з'являються українізовані варіанти: *причасник, часівниковий прикметник, дієприложник*, що свідчить про прагнення мовознавців до вироблення самобутніх термінів, що відповідають нормам української літературної мови.

Конструктивні ознаки, перейняті у граматичний опис української мови, змоделювали напрями подальшої граматичної абстракції щодо норм української мови, в тому числі видову спеціалізацію граматичної характеристики, спрямовану на розкриття власної етнічної сутності вітчизняної літературної мови.

Автори граматики також вдосконалили термін на означення частини мови – займенник. Замість словосполуки *«мѢсто имени»* вони ввели складне слово *мѢстоимѦ,* словотвірну кальку від – *ἀντωνυμία* (*ἀντί* – замість та *ὄνομα* – ім'я)[9]. Римські науковці, наслідуючи Варрона, запозичили для називання займенника і сам термін, і його трактування, який і став основою для створення терміна *займенника* в українському мовознавстві.

На шляху до побудови єдиної граматичної системи у сучасному мовознавстві важливу роль відіграє дослідження окремих граматичних розрядів слів, за наявністю чи відсутністю у яких, певного лексичного і граматичного значень традиційна граматика приймає поділ на *повнозначні* і *неповнозначні*. Службові слова є надзвичайно складною для семантико-граматичного опису категорією слів з урахуванням усіх критеріїв виділення повнозначних слів. Давні староукраїнські граматики XVI – XVII ст. містили про службові частини мови дуже мало інформації, оскільки тоді ще не існувало чіткої диференціації між невідмінюваними класами слів.

Лексема на позначення *прийменника* позначалася скалькованим із грецької мови словом *предлогъ* та включала, як і античне поняття, власне прийменники і префікси. Грецький граматист Діонісій Фракійський називає прийменник терміном *πρόθεσις* (від дієслова *προτίθημι* – ставити перед чимось, виставляти наперед) і трактує як частину мови, що займає місце «перед усіма частинами мови у складі складного слова або речення». Латинська термінолексема *praepositio* (від *praeponere* – класти, ставити спереду) також за основну характеристику приймає місце слів цієї групи у реченні.

Поняття сполучника та термін *σύνδεσμος* (*зв'язок, зв'язка* – від *συνδέω* – зв'язувати, з'єднувати) у грецькій науці сягає ще логічної науки Аристотеля та мовної теорії стоїків. У римській граматичній науці дефініція терміна *coniunctio* базується на положеннях грецьких попередників, і згідно з яким сполучник – це «частина мови, що зв'язує та впорядковує думку». Визнаний самостійною незмінною частиною мови ще античними граматиками, *сполучник* у граматиці «Адельфотес» позначали терміном *союзъ*, що був калькою від відповідного грецького та латинського. Уперше стислий опис цього класу слів з погляду структурних особливостей і виконуваних функцій здійснено уже за кілька років у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького.

У тлумаченні частин мови часто вбачаємо нерозуміння та незнання авторами закономірностей, глибини та різноманітності рідної мови, підтасовуючи її під правила греки чи латини.

У граматиці «Адельфотес» та праці Л. Зизанія, услід за давньогрецькими вченими окремою частиною мови називався термін *«различіє»* (артикль), невластивий не лише для української, а й для інших слов'янських мов. Ця частина мови дуже штучно утворена до норм української мови. Під *различієм* вбачалися вказівні та питальні займенники, які з огляду на їх функціональну та морфологічну схожість нагадують артикль; адже Аристотель виокремлює окремий клас слів під назвою *ἄρθρον* (*член*), що охоплює займенники та прийменники. А у стоїків це поняття включало артикль, вказівні і питальні займенники.

Висновки. Вивчення історичної тяглості взаємозв'язку мови із національною свідомістю показує українську мову як стійку національну силу[10]. Маємо підстави стверджувати, що на різних етапах розвитку терміносистема морфології змінюється, а саме звужується, крім того, набувають конкретності дефініції термінів та їх лексичне вираження. Семантичне наслідування грекоримської традиції у таких частин мови, як іменник, прикметник, числівник, сполучник, вигук; займенник та прислівник повторюють словотвірну античну модель, а дієслово, прийменник та частка одержують назви завдяки уточненню їх тлумачення. Оцінюючи вчення про частини мови загалом, зауважимо про прояв достатньої самостійності в описі граматичних категорій староукраїнської літературної мови та у прагненні визначити саме ті з них, які їй властиві, виявити форми, в яких вони реалізувалися. Таку створену в давні часи граматичну теорію та термінологію використовували українські мовознавці наступних поколінь для написання шкільних граматик і наукових праць з української мови.

Svitlana Polyuha. The Genuine Position of Grammar "Adelfotes": Challenges and Prospects. The article analyses the structure, semantics and word building of the early grammatical terminology as a reflection of spiritual cultural values of the ethnos. The attempts and ways of the authors of the "Grammar book" are shown in order to form native scientific tradition of the definitions of the parts of speech and their categories.

The actuality of the subject is stipulated by the necessity to clarify the role of the ancient grammatical science in the development of national peculiarities of the formation of terms, comprehension of the reception of the work of Greek-Roman grammatical science in the formation of Ukrainian morphological terminology.

The aim of the work is to study the structure of terms, the regularities of their creation, the study of systemic relations between the units of the terminological vocabulary and the formation

[7] Adelphotes…*op.cit*.
[8] Grammatici Latini... *op.cit.*
[9] Adelphotes…*op.cit*.
[10] Poliuha L. M. «Ukrainska mova u protsesi dukhovnoho vidrodzhennia ukrainskoho narodu» [Ukrainian language in the process of spiritual revival of the Ukrainian people], *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist : zbirnyk naukovykh prats*. K. : Naukova dumka, 1992, Vyp. 2, P. 208–223 [in Ukrainian].

of the Ukrainian grammatical terminology in the aspect of modern national terminology through the prism of the ancient reception.

Research methods. Descriptive scientific method was used to characterize extralinguistic factors of the development of Ukrainian linguistics, comparative-historical in order to find out the origin of terminological lexemes and historical changes in their semantic structure, comparable was used to determine the relationship between the names of parts of the language at the time of antiquity and in the period of the formation of Ukrainian grammatical science, its tracing ways, etc.

The parts of speech are relevant in the same relation to a grammatical and lexical description of the language. The theory of the parts of speech is the foundation for grammar because all grammar books are built as a description of the parts of speech by their morphological, mainly word-changing, characteristics.

Ukrainian grammatical theory was considerably affected by the Greek-Latin canon of a grammatical description.

According to ancient tradition, in the first Ukrainian grammar book there were eight parts of speech to distinguish and the names of the categories often arose by copying the corresponding Latin accidents.

Conclusions.Constructional characteristics taken into grammatical description of the Ukrainian language modeled the tendencies of the further grammatical abstraction as to the norms of the Ukrainian language, including specific specialization of the grammatical characteristics directed to the disclosure of the ethnical essence of the native literary language.

Key words: linguoculture, theory of the parts of speech, scientific tradition, definition of the term, system of terms, reception of the Greek-Roman grammatical science.

Світлана Полюга – *кандидат філологічних наук, доцент кафедри класичних, візантійських та середньовічних студій гуманітарного факультету, Український Католицький Університет. Автор понад 20 наукових робіт. Коло наукових інтересів: антична граматична традиція на перехрестях культур, історія класичної філології в Україні, теорія частин мови; морфологічний словотвір, старогрецька мова.*

Svitlana Polyuha *- PhD in Philology, Associate Professor of the Department of Classical, Byzantine and Medieval Studies of the Humanities Faculty (Ukrainian Catholic University, Lviv). Author of more than 20 scientific papers. Scientific interests include: the ancient grammatical tradition at the crossroads of cultures, the history of classical philology in Ukraine, the theory of parts of the speech; morphological word formation, Old Greek language.*

Received: *03.06.2018*
Advance Access Published: *August, 2018*

© S. Polyuha, 2018